

Structure of Prefaces in Five Classical Persian Prose Works*

Abdullah Albughobaish ¹ | Azam Asgari ²

Abstract

1. Introduction

Human thought is rooted in systematic principles and structures, essential not only for intellectual and scientific accomplishments, but also for a more enriching human life. The existing social system, the order in interactions among people, and the development of various sciences are all outcomes of these structures. Another instance of these structures can be found in works of art, especially in literature. Literature, as the most visible layer of thought, has a high capacity to reveal those hidden structures. From this, we can propose the notion that every literary text operates within a discernible framework and structure. In essence, even the most seemingly unstructured literary works are purposefully situated within an underlying structure. This issue can be recovered both in Classical and modern works. Literary works throughout old and modern history consistently follow a format that includes a preface, body, and conclusion. Such a process is also established in modern narratives, and it is expressed in three structures: Beginning, Climax, and Ending. Newer narratives may seem confusing, but they shape the text to fit narrative needs and ideological principles. It is worth noting that the macrostructure consists of structures that can also be divided into microstructures.

---

* Article history:

Received: 24 October 2023

Received in revised form 09 December 2023

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 26, No. 54, Fall and Winter 2024

Accepted: 23 December 2023

Published online: 30 January 2024

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Associate Professor in Dept. of Persian Language and Literature at Allameh Tabataba'i University. Tehran, Iran (Corresponding Author). Email: ghobeishi@atu.ac.ir
2. Ph.D. student of Persian Language and Literature at Allameh Tabataba'i University. Tehran, Iran. Email: azam.asgari222@gmail.com

The microstructures serve as the foundational elements for the triple structures, which ultimately determine the overall structure of the literary work. The upcoming research will concentrate on examining the role of prefaces as an essential component within a systematic whole. This presents an opportunity to shed light on the underlying structure of prefaces in classical Persian prose works.

2. Methodology

A descriptive and analytical approach is used to align with the qualitative nature of the research. Within this framework, the focus will be on the general definition of structural thinking rather than a specific theory. At data collection level, the historical approach will be used. In order to achieve accurate results in the study, the Quota Sample has been implemented, taking into account the multitude of prefaces that existed in the classical Iranian Literature. The researchers have submitted five Classical Prose works: *Kalīla wa-Dimna*, *Gulistan*, *Asrar al-Tawhid*, *Tarikh-e-Jahangushay*, and *Kīmīā-ye-Sa'ādat*. Prefaces from a variety of fields have been chosen, including history, scholarship, ethics, and education, to showcase the attributes of theoretical receptivity discussed in the study.

3. Discussion

There is a structure in the prefaces of Persian classical prose works that have managed to remain sustainable despite various historical and social developments. Here we point to three sections of this structure: praise to God, political issues, and motivational factors.

All the authors began their work with the praise of God. They praise God for his various attributes. A part of these praises is enumerating various attributes of God. These attributes are selected according to the general content of the work, the author's introverted or extroverted attitude, social conditions and other factors. Abu'l-Ma'ali Nasrollah effectively generates polarization by pitting two distinct groups, "allies" and "enemies," against each other. This creates a dual dynamic that is prevalent in his political discourse.

The authors in other parts of the prefaces have paid attention to politics and institutions of power. In other words, in a hierarchical movement, while moving from top to bottom, the authors have moved towards the institution of power as a link between heaven (God and religion) and earth (politics and society). Such an approach, on the one hand, is the result of trying to give legitimacy to the rulers, and on the other hand, trying to immortalize their works by presenting them to the officials.

Also, the authors of the Prefaces have paid attention to the motivation factors. Their motivation to write the works is either human or spiritual. Human factors are classified into three categories :

First: The group is of lower status than the author, and is evident in the didactic, mystic, or moral prefaces. Second: The author and his friends are equal, which exists in the Preface of Sa'di's Gulistan. Third: Owners of political power, such as the king or the minister, constitute another group of motivation factors. They are in a higher status than the authors. This can be observed in : *Kalīla wa-Dimna*.

4. Conclusion

Persian prose works demonstrate a threefold structure, comprised of a Preface, a substantial body, and a conclusion. However, prefaces, as part of this three-part structure, can have a specific and tangible structure. This research shows that the prefaces of various classical Persian prose works, including five under study, follow a similar structured pattern despite differences in genre. There are some variations in the components, but the overall macrostructure remains the same. They are limited or expanded according to the author's mental postures, the perspective of the work and some other metatextual or intertextual factors.

The mentioned structural pattern is composed of nine elements, which can be generalized in other Persian prose works. These nine elements have acted as a guiding force for authors in the creation of their works prefaces. From a more structuralist perspective, the constructions of prefaces can be summarized in three macrostructures titled "other", "self", "other".

On the other hand, the existence of a single structure that is hidden in the prefaces of Persian prose texts means that the author of the prose text was faced with a limited and predetermined

framework in writing the preface, and he had to perform artistic and literary innovation within this assumed framework. find, an issue that, while challenging the literary abilities of the authors, reveals the extent of their artistic ability and literary innovation within a framework.

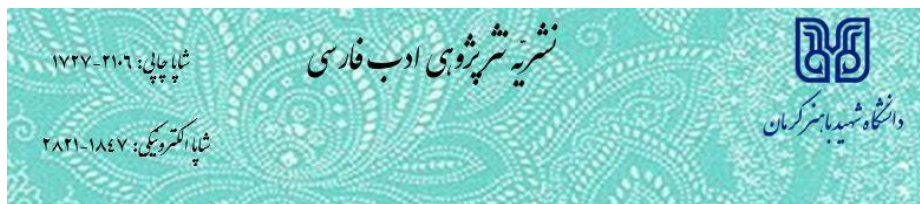
Keywords: Persian literature, Prose works, Preface, Structuralism.

How to cite: Albughobaish, Abdullah., Asgari, Azam. (2024). Structure of Prefaces in Classical Persian Prose. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 26(54), 75-107. <http://doi.org/10.22103/JLL.2024.22402.3098>

References

- Bassak, H. (2020). "Stylistic of prefaces and writing praise in Iraqi style prose texts". *Journal of the stylistic of Persian poem and prose (Bahar-e-adab)*. 13. 2. Pp. 1-22. (in Persian).
- Eagleton, T. (2009). *Literary Theory: An Introduction*. (A. Mokhber, Trans.). Tehran: Markaz.
- Ghazzāli, Muhammad. (2001). *Kīmā-ye-Sa'ādat*. Ed. Hussein Khadiv-e Jam. First Vol. Tehran: Elmi va farhangi Publications. (in Persian).
- Hojviri, Ali bin Othman. (2013). *Kashf ol-Mahjoob*. Introduction, edition and notes by Mahmoud Abedi. Tehran: Soroush. (in Persian).
- Al-Hurr Al-Amili, Muhammad ebin al-Hassan. (1993). *Tafsil wasāyeh alShia elā Tahsil masāel al-Sharia*. 7th Vol. Qom: Al albayt liehya altorāth.(in Arabic).
- Ibn-e Monavvar, Muhammad. (2017). *Asrar al-Tawheed in the authority of Sheikh Abi Saeed*. Edited by Muhammad Reza Shafiei Kadkani. Tehran: Agah. (in Persian).
- Juwayni. A. (2016). *Tārīkh-i Jahāngushāy*. Based on Muhamme Qazwini's manuscript. Ed.Ahmad Khatami. First Vol. Tehran: Elm. (in Persian)
- Mirbaqerifard, Ali Asghar. Gholam Hussein Sharifi, Hussein Aqa Hussein, Isaq Toghiani, Mahmoud Barati, Mohammad Reza Nasr Esfahani. (2013). *History of Iranian literature 2*. Second edition. Tehran: Samt. (in Persian).
- Mirkhand, Muhammad. (2001). *History of Rouzat al-Safa*. Ed. Jamshid Kianfar. First Vol. Tehran: Asatir. (in Persian).
- Monshi, Nasrollah. (2014). *Kalīla wa-Dimna*. Edition and explanation by Mojtaba Minovi. Tehran: Amir Kabir. (in Persian).

- Nasrullahi, Yadullah. Fereshte Ahikhteh (2021). "Architecture of Linguistic Structures in the Prefaces of Classical Prose Texts (Linguistic View of the Preface of Several Classical Persian Texts)". *Journal Of literary criticism and rhetoric*. University of Tehran. 10.(1). pp. 155-177. (in Persian).
- Qazvini, Mirza Muhammad. (1953). *Twenty Qazvini articles (historical, critical and literary articles)*. Introduction by Abbas Iqbal. 2nd Vol. Tehran: Ibn-e Sina bookstore. (in Persian).
- Razi, Najmuddin. (2012). *Mersād ol-Ebād*. Ed. Muhammad Amin Riahi. Tehran: Elmi va Farhangi. (in Persian).
- Sa'di, Muslehuddin. (2014). *Gulistan*. Edited and explained by Gholamhossein Yousofi. Tehran: Kharazmi. (in Persian).
- Safa, Zabihullah. (1990). *History of literature in Iran*. 3th Vol. second part. Tehran: Ferdous. (in Persian).
- Scholes, R. (2014). *Structuralism in literature: an introduction*. (F. Taheri, Trans.). Tehran: Agāh.
- Shamisa, Cyrus. (2012). "The cause of Sa'di's silence". *Sa'diology*. Vol. 16. pp. 52-60. (in Persian).
- Varavini, Saaduddin. (2010). *Marzbānnāmeḥ*. Ed. Khalil Khatib Rahbar. Tehran: Safi Alishah. (in Persian).
- Zahiri Samarkandi, Muhammad. (2002). *Sandbādnameḥ*. Introduction, edition and research by Muhammad Baqer Kamaluddini. Tehran: Mirāth Maktoob. (in Persian).

ساختارشناسی دیباچه‌های متون مثنوی کهن در پنج متن برگزیده پارسی*

دکتر عبدالله آلبوغیش^۱، اعظم عسگری^۲

چکیده

متون کهن پارسی در دو وجه منظوم و مثنوی خود بر مبنای ساختارهایی مشخص تکوین یافته‌اند که برونداد ژرف‌ساخت‌های گفتمانی حاکم بر نظام اندیشگانی مؤلفان آنها هستند. دیباچه‌ها در جایگاه نقطه آغازین این ساختارها، خود نیز سازمان‌بندی ویژه‌ای دارند. پژوهش حاضر با تکیه بر این انگاره و بر مبنای الگوی استنادی تاریخی در گردآوری داده‌ها، می‌کوشد ساختار حاکم بر دیباچه‌های پنج اثر روایی، تعلیمی، اخلاقی، عرفانی و تاریخی را با رویکردی توصیفی و تحلیلی شناسایی کرده، به سوی استخراج الگویی گام بردارد که تعمیم‌پذیر به تمام یا دست‌کم بخش عمده دیباچه‌های مثنوی فارسی باشد. پژوهش پیش‌رو، ساختاری ۹ سازه‌ای را در دیباچه‌های متون مورد مطالعه شناسایی کرده که به گونه‌ای تکرار شونده، نظام‌مند و نسبتاً واحد نمود یافته، صرفاً تفاوت نویسندگان از منظر ایستارهای ذهنی، شرایط اجتماعی و سیاسی و برخی عوامل دیگر باعث گسترش یا محدودیت برخی از این سازه‌ها شده‌است اما، در مجموع، این ساختار نه‌گانه برقرار مانده‌است. ساختار استخراج شده را می‌توان در کلان‌ساختار سه سازه‌ای

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۸/۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۱۸ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۰۲

نشریه نشر پژوهی ادب فارسی، دوره ۲۶، شماره ۵۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۷۵-۱۰۷
DOI: 10.22103/JLL.2024.22402.3098

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. (نویسنده)

مسئول). رایانامه: ghobeishi@atu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه:

azam.asgari222@gmail.com

«دیگری، خود، دیگری» خلاصه نمود. بر این اساس، در دیباچه‌های مورد مطالعه، گونه‌ای هنجارمندی و در نتیجه، نوعی وفاداری خودآگاه یا ناخودآگاه به این ساختار جز در مواردی معدود دیده می‌شود، مسئله‌ای که سخن درباب میزان ابتکار و نوآوری خالقان این دیباچه‌ها را پیش می‌کشد. بر مبنای پژوهش حاضر، می‌توان با تکیه بر همین ساختار حاکم بر دیباچه‌های منشور فارسی، از نوعی «زیرگونه» سخن گفت که در امتداد کلان‌گونه‌های شناخته شده در سنت ادبی فارسی شکل می‌گیرد و به مثابه نیرویی جهت‌دهنده به نویسندگان در فرایند خلق آثار منشور فارسی عمل می‌کرده‌است.

واژه‌های کلیدی: ادبیات کهن پارسی، متون منشور، دیباچه‌نگاری، ساختارشناسی.

۱- مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

اندیشه انسانی مبتنی بر اصول و ساختارهایی است که به صورتی نظام‌مند عمل می‌کنند و بستری را برای تحقق دستاوردهای فکری و علمی و در گام بعد، زمینه را برای زیست مطلوب انسانی فراهم می‌آورند. بخشی از این ساختارهای حاکم بر اندیشه بشری در نظام‌یافتگی جامعه، در نظم موجود در تعاملات بین‌انسانی و نیز در علوم مختلف تبلور می‌یابد. نمودگار دیگر این ساختارها را می‌توان در آثار هنری و به طور خاص در ادبیات پی گرفت. چه، ادبیات به مثابه آشکارترین لایه تفکر، واجد ظرفیت بالایی برای نمایاندن آن ساختارهای نهفته است. بر این اساس، می‌توان این انگاره را پیش کشید که هر متن ادبی بر مبنای الگو و ساختاری تعریف شده عمل می‌کند و اصولاً، متون ادبی حتی در ساختار گریزترین وجه خود نیز در درون ساختاری مفروض قرار می‌گیرند. این مسئله را می‌توان هم در متون متقدم و هم در متون مدرن و متأخر باز یافت. درنگ در تاریخ ادبیات کهن و نوین نشان می‌دهد که متن ادبی غالباً در درون قالب و ساختاری ریخته می‌شود که در سه گانه دیباچه، پیکره و خاتمه نمود می‌یابد. مؤلف متن ادبی با آوردن دیباچه‌ای سخن خویش را می‌آغازد و پس از آن به پیکره متن وارد شده، در خاتمه، متناسب با ماهیت متن خویش، سخن را پایان می‌بخشد. در روایت پردازی‌های مدرن نیز چنین فراگردی برقرار

است و در سه سازه شروع، اوج و فرود نمود می‌یابد. اگرچه گاهی متناسب با رویکردهای متأخرتر، این توالی و تسلسل به هم می‌ریزد اما، در نهایت همین ساختار بر متن سایه می‌اندازد و صرفاً بنا به الزامات روایت‌شناختی و بسترهای اندیشگانی، جابه‌جایی‌هایی در آن رخ می‌دهد.

در این میان، به نظر می‌آید که هر کدام از این سازه‌های شکل‌دهنده به ساختار کلان نیز قابلیت تجزیه شدن به ریزسازه‌هایی را دارند که در ابتدا هر کدام از سازه‌های سه‌گانه و در نهایت کلیت ساختمان متن ادبی را برمی‌سازند. بر مبنای این انگاره، پژوهش پیش‌رو، ضمن معطوف کردن توجه خود به دیباچه به مثابه بخشی از چنین کلیت نظام‌مندی، مسئله بازشناسی ساختار حاکم بر دیباچه‌های متون مثنوی فارسی را پیش می‌کشد.

واکاوی اجزای مختلف دیباچه‌ها و استخوان‌بندی نهفته در درون آنها می‌تواند ما را به سوی استخراج و شناخت الگویی هدایت کند که چه‌بسا به صورتی تکرارشونده بر ساختار دیباچه‌ها حاکم باشد؛ مسئله‌ای که در وهله‌ی بعد می‌تواند بستر ساز وضع قواعد و چارچوب‌هایی مشخص برای تمام دیباچه‌های متون مثنوی فارسی گردد. در گام بعد می‌توان از این طریق، نوع تفکر، میزان نوآوری و یا تقلیدگری نویسندگان آثار مورد مطالعه و تلاش آنان برای ابداع و ابتکار در درون همین چارچوب احتمالاً تکرار شونده را آشکار ساخت. بنابراین، دستیابی به داده‌هایی درباره‌ی تفکر، ابداع و نوآوری نویسنده مسئله دیگر پژوهش حاضر خواهد بود.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در باب دیباچه‌های متون مثنوی فارسی تحقیقات مختلفی انجام گرفته‌است. در «معماری سازه‌های زبانی در نثر دیباچه متون کهن» (نصراللهی و آهیخته، ۱۴۰۰) با تکیه بر اندیشه فرمالیستی، جوانب زبانی و ادبی ساز دیباچه‌ها و اکاوی شده‌است. در «سبک‌شناسی دیباچه‌ها و تحمیدیه‌های متون نثر سبک عراقی» (بساک، ۱۳۹۹) با وجود اشاره‌ی مختصر به سبک کلی دیباچه‌ها، مسائل زبانی و محتوایی دیباچه‌ها و گرایش نویسندگان‌شان به زبان

عربی یا فارسی محوریت دارد و به علل بروز تفاوت میان دیباچه‌ها اشاره نشده است. برکنار از پژوهش‌های یادشده، تحقیق پیش‌رو، می‌کوشد الگوها یا قوانین و ساختارهای نهفته حاکم یا جهت‌دهنده به دیباچه‌ها را در پنج متن ادبی شناسایی و استخراج نماید و به سوی تعریف الگویی کلان در دیباچه‌های منثور فارسی گام بردارد. بنابراین، ضمن فاصله‌گیری از چشم‌اندازهای تحقیقات پیشین، دستاوردهای متفاوتی را به دست خواهد داد.

۱-۳. ضرورت و اهمیت تحقیق

واکاوی اجزای مختلف دیباچه‌ها و استخوان‌بندی نهفته در درون آنها می‌تواند ما را به سوی استخراج و شناخت الگویی هدایت کند که چه‌بسا به صورتی تکرارشونده بر ساختار دیباچه‌ها حاکم باشد؛ مسئله‌ای که در وهله‌ی بعد می‌تواند بستر ساز وضع قواعد و چارچوب‌هایی مشخص برای تمام دیباچه‌های متون منثور فارسی گردد. در گام بعد می‌توان از این طریق، نوع تفکر، میزان نوآوری و یا تقلیدگری نویسندگان آثار مورد مطالعه و تلاش آنان برای ابداع و ابتکار در درون همین چارچوب احتمالا تکرار شونده را آشکار ساخت.

۱-۴. پرسش‌ها و روش‌شناسی

پرسش بنیادین پژوهش حاضر را می‌توان به این صورت بیان کرد که دیباچه‌های متون منثور و به طور خاص پنج متن مورد مطالعه در این پژوهش بر چه ساختاری مبتنی هستند و به چه ریزسازه‌هایی قابل تجزیه‌اند؟ دومین پرسش نیز این خواهد بود که طبقه‌بندی حاصل از این تجزیه و تفکیک، چه داده‌هایی را درباره دیباچه‌ها به دست می‌دهد؟

برای پاسخ به پرسش‌های پیشگفته، متناسب با ماهیت کیفی پژوهش، از رویکرد مطالعاتی توصیف و تحلیل داده بهره خواهیم گرفت؛ در سطح گردآوری داده‌ها نیز از رویکرد استنادی تاریخی بهره خواهیم برد. با توجه به شمار زیاد دیباچه‌ها در دوره کهن پارسی و به منظور دقیق‌ترسازی نتایج پژوهش، نمونه‌گیری سهمیه‌ای (Quota Sample)

را مبنا قرار داده، به دیباچه‌های پنج متن منشور فارسی پرداخته‌ایم: **کلیله و دمنه، گلستان، اسرارالتوحید، تاریخ جهانگشا و کیمیای سعادت**؛ با هدف تبیین خصوصیت تعمیم‌پذیری نظرگاه مطرح در پژوهش، دیباچه‌ها را از حوزه‌های مختلف روایی، عرفانی، تاریخی، اخلاقی و تعلیمی بر گزیده‌ایم. همچنین، در خلال پژوهش به دیباچه‌های متون دیگری نیز استناد کرده‌ایم تا امکان تعمیم نتایج بیشتر گردد.

۱- ۵. مبانی پژوهش

پژوهش پیش‌رو بیش از آنکه مبتنی بر نظریه‌ای خاص باشد، می‌کوشد خود دیدگاهی قابل تعمیم در باب متون منشور کهن فارسی به‌دست‌دهد؛ اما، از آن‌رو که پژوهش‌ها در پرتو بنیان‌های فکری و اندیشگانی‌شان اصالت و هویت می‌یابند، بنابراین، تحقیق حاضر هم نمی‌تواند برکنار از این قاعده باشد؛ بر این اساس، می‌توان گفت خاستگاه فکری پژوهش پیش‌رو، اندیشه ساختارگرا و کل‌نگری است که از بطن علومی همچون انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی برون‌تراوید و به سوی مطالعات ادبی حرکت کرد. پژوهش حاضر از تمام این تفکر ساختارگرا، صرفاً از نگرش کل‌نگر آن بهره خواهد گرفت و تابع هیچ کدام از رهیافت‌های محققان ساختارگرا نخواهد بود.

بر مبنای اندیشه ساختارگرا، می‌توان قواعد و ساختارهایی عام و کلی را در ورای زیست‌انسانی شناسایی کرد که بر تفکر، رفتار و کنش انسانی حاکم‌اند و به آن شکل می‌دهند (اسکولز، ۱۳۹۳: ۲۱). ادبیات نیز به مثابه نمودگاری از تفکر و کنش انسانی، بهره‌مند از این ساختارهاست. ادبیات را می‌توان باز نمود تفکر انتزاعی انسان دانست و با توجه به اینکه هنری کلامی است بنابراین، ساختارهای فکری انسان هرچند به صورتی نهفته می‌توانند در درون آن تبلور یابند و پژوهشگر ساختارگرا با درنگ بر ادبیات می‌تواند این ساختارها را کشف و استخراج نماید. امروزه پژوهشگران زیادی با شناسه ساختارگرا شناخته می‌شوند؛ هر کدام از این پژوهشگران کوشیده‌اند بر مبنای همین نگرش کل‌نگر، از زاویه نگاه ویژه خود، ساختارهای کلان و قوانین عام حاکم بر ادبیات را کشف کنند و

ادبیات را به مثابه هستاری بهره‌مند از ضوابط و قواعد علمی معرفی نمایند (ایگلتن، ۱۳۸۸: ۱۲۷ و ۱۲۸). هرچند اندیشه ساختارگرا ادبیات را جهانی گسسته از جهان تاریخی قلمداد می‌کند اما، اگر رابطه‌ای را میان این دو جهان به ظاهر از هم گسسته برقرار کنیم، می‌توانیم یکی از دستاوردهای تفکر ساختارگرا را کسب شناخت در باب نوع اندیشه حاکم بر متن و پیش از آن، بر نظام فکری نویسنده یا شاعر بدانیم. تردیدی نیست ساختارگرایان چندان تمایلی به گره زدن ادبیات به ایستارهای ذهنی نویسنده یا عوامل بیرونی دیگر نداشتند و اساساً، چنین مسئله‌ای را بر نمی‌تابیدند با وجود اینها، رگه‌هایی از بها دادن به این عوامل فرامتنی را می‌توان برای نمونه، در نزد تودوروف آن‌گاه که به واکاوی دکامرون از بوکاجیو می‌پردازد باز یافت. در پژوهش حاضر، تلاش شده‌است تا آنجا که گستره پژوهش اجازه می‌دهد به عوامل بیرونی نیز توجه شود زیرا یک متن را نمی‌توان منقطع از عوامل فرامتنی‌اش به طور جامع تحلیل کرد و ساختارگرایی به رغم موفقیت در طبقه‌بندی و نزدیک‌سازی ادبیات به ساختارهای علمی، از جهت تعامل با عوامل بیرونی منفعل قلمداد شده‌است. با تمام این احوال، پژوهش حاضر به علت محدودیت‌های کمیته‌ی، عمده‌توجه خود را به استخراج و کشف ساختارهای حاکم بر پنج دیباچه معطوف خواهد کرد تا بتواند به پرسش‌های مطرح شده پاسخی درخور دهد اما بر آن است که ساختارهای استخراج شده قابلیت تعمیم به دیگر دیباچه‌های متون منشور کهن را دارند.

۲- بحث و بررسی

درنگ در سنت ادبی فارسی نشانگر شمار زیاد آثار منشور و در نتیجه، کمیت بالای دیباچه‌های نگاشته‌شده در این سنت است. این کمیت زیاد مآلاً تنوع و گونه‌گونی را در پی دارد و از این رو، در نگاه نخست دیباچه‌ها فاقد شاکله‌ها و ساختارهای همگون به نظر می‌رسند. اما، تدقیق بیشتر نشان می‌دهد که دیباچه‌ها بر مبنای الگویی مشخص تکوین یافته، اساساً، در درون چارچوبی مفروض و سامانمند قالب‌ریزی می‌شدند. با وجود آنکه هر کدام از دیباچه‌نگاران در تقدیم و تأخیر واحدهای شکل‌دهنده دیباچه بر مبنای ذوق و سلیقه عمل

کرده‌اند و یا به برخی قسمت‌ها به صورتی تلفیقی اشاره نموده‌اند اما، می‌توان ۹ واحد ساختاری مشترک و تکرارشونده را در دیباچه‌های مورد مطالعه - و حتی دیباچه‌های دیگر آثار منثور - شناسایی نمود. بر این اساس، غیاب هریک از واحدهای ۹ گانه و یا افزودن واحدهای جدید در یک دیباچه نشان‌دار تلقی می‌شود و می‌تواند برآیند عوامل ویژه‌ای باشد. مطابق با آنچه در ادامه خواهد آمد، می‌توان برای دیباچه‌ها نظام و ساختاری را شناسایی و استخراج کرد که با وجود دگرگشت‌های تاریخی و اجتماعی، توانسته‌است پایدار بماند و به انحای گوناگون بر دیباچه‌ها سایه اندازد:

۱-۲. امر الهی و ستایش‌نگاری

تمامی نویسندگان متون مورد مطالعه، دیباچه‌های خویش را با یاد و ستایش خداوند آغاز کرده‌اند. این موضوع تأثیر بافت و گفتمان دینی رایج در سرزمین‌های اسلامی را در پدیدار شدن آثار مختلف از جمله متون ادبی نشان می‌دهد. از سویی، به سبب آن‌که عمده خوانندگان این متون مسلمان‌اند، ذکر باورهای دینی مشترک در ابتدای هر اثر، موجب نوعی همدلی خواننده با نویسنده می‌گردد. کما اینکه، تمام نویسندگان دیباچه‌ها از این طریق، تبعیت خود را از حدیث نبوی «كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُبْدَأُ فِيهِ بِحَمْدِ اللَّهِ وَالصَّلَاةِ عَلَيَّ فَهُوَ أَقْطَعُ أَبْتَرُ مَمْحُوقٍ مِنْ كُلِّ بَرَكَةٍ» (الحر العاملي، ۱۴۱۴: ۱۷۰/۷) نشان داده‌اند.

اظهار ناتوانی از شناخت خداوند یکی از پربسامدترین موضوعات در ستایش خداوند است (ر.ک: غزالی، ۱۳۸۰: ۳/۱)؛ سعدی نیز به این سنت وفادارست اما، آن را به گونه‌ای ادیبانه و از طریق کاربست ابیات گوناگون بیان می‌نماید (۱۳۹۴: ۴۹ و ۵۱) و عظاملک جوینی براساس نگرش جبرگرایانه‌ای که در اثر وی ریشه دوانده و در سیاق تلاش برای توجیه یورش مغولان، ضمن اشاره به عجز از شناخت خداوند، به ناتوانی آدمی از درک حکمت افعال او نیز می‌پردازد (ر.ک: جوینی، ۱۳۹۵: ۱/۱۷۲ و ۱۸۵).

بخش دیگر این ستایش‌نگاری‌ها برشمردن صفات گوناگون خداوندی است. این صفات متناسب با محتوای کلی اثر، نگرش درونگرایانه یا برونگرایانه نویسنده، شرایط

اجتماعی و عوامل دیگر گزینش می‌شوند. برای نمونه، نویسندگان عرفان‌گرا عمدتاً بر صفات جمالی خداوند تأکید می‌ورزند (محمد بن منور، ۱۳۹۷: ۱). در گلستان و کیمیای سعادت با تکیه بر حدیث نبوی «ما عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ وَمَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ» از هر دو صفت جمالی و جلالی خداوند یاد می‌شود (سعدی، ۱۳۹۴: ۴۹-۵۰) و (غزالی، ۱۳۸۰: ۱/۳). اما، نویسندگان وابسته به دربار نظیر جوینی و نصرالله منشی، به سبب تلاش برای برقراری نوعی همسازی میان محتوای اثر با ستایش‌نگاری‌ها، غالباً از صفات جلالی خداوند نظیر «قهاریت» یاد می‌کنند (جوینی، ۱۳۹۵: ۱۷۲/۱) و (نصرالله منشی، ۱۳۹۴: ۲). این امر می‌تواند نوعی اعلام زودهنگام مضمون متن و اهداف تألیف آن تلقی شود.

در این میان، نویسنده‌ای نظیر سعدی از برقراری تناسب میان صفات الهی با محتوای کلی اثر فراتر می‌رود و این بخش را متناسب با شرایط زندگی خویش می‌نگارد. به نظر می‌رسد تأکید آشکار و نهان مصنف گلستان در ستایش‌نگاری - از طریق روابط بینامتنی - بر لزوم توبه و بازگشت به سوی خداوند، کارکردی دلالت‌مند داشته باشد؛ با در نظر گرفتن فرامتن اجتماعی و تاریخی این اثر (صفا، ۱۳۶۹: ۳/ب: ۱۸) و پیشینه زندگی سعدی (شمیسا، ۱۳۹۲: ۵۳-۵۴) می‌توان این مسئله را پیش کشید که وی جدای از رویکرد تعلیمی خویش، از این طریق از اعمال گذشته خود - به ویژه سخنانش در دیباچه بوستان - توبه کرده، با ایجاد تقابلی ضمنی میان خداوند و اتابکان، آنان را به تبعیت از رهنمودهای خداوندی و پذیرفتن توبه خویش تشویق می‌نماید. بر مبنای جمله آغازین دیباچه، می‌توان این‌گونه استدلال کرد که احتمالاً پس از تألیف بوستان، سعدی به سبب ناسپاسی از اتابک سعدبن زنگی، از دو نعمت «قربت» و «نعمت» محروم مانده‌است و با توجه به حیات دوباره طبیعت و پرورش گیاهان از جانب خداوند، به گونه‌ای غیرمستقیم ممدوح را به حمایت دوباره از خود فرامی‌خواند (۱۳۹۴: ۴۹).

در دیباچه کليلة و دمنه از صفاتی برای ستایش خداوند یاد می‌شود که به نظر می‌رسد در بطن خود متضمن دلالت‌های سیاسی‌اند. نصرالله منشی ضمن اشاره به صفاتی از قبیل «حکمت»، «بخشاینده‌گی»، «جبار بودن» و «بی‌نیازی خداوند از هرگونه وزیر و مشیر و

معونت و مظهرت»، به سوی نوعی قطب‌بندی می‌گراید و دو قطب «دوستان» و «دشمنان» را در پرتو دو صفت «بخشاینده‌گی» و «جباریت» در برابر هم قرار می‌دهد: «بخشاینده‌ای که تار عنکبوت را سد عصمت دوستان کرد، جباری که نیش پشه را تیغ قهر دشمنان گردانید» (۱۳۹۴: ۲) بدین ترتیب، پیشاپیش دو گروه را در مقابل هم قرار می‌دهد و ضمن تکیه بر عنصر «عقل»- که در ذهن وی همواره با گفتمان سیاسی مطلوب همراه است- دوگانه‌ای می‌آفریند که عملاً در ذات گفتمان سیاسی روزگار وی وجود داشته‌است. همگی این اوصاف در معنایی دلالت‌مند با مفهوم حکمرانی و به عبارتی دقیق‌تر، با «امر سیاسی» در پیوند هستند؛ این موضوع زمانی پذیرفتنی‌تر می‌شود که در یابیم متن کلیده‌ودمنه در سیاقی سیاسی قرار می‌گیرد و اصولاً با انگیزه‌ای سیاسی و تشویق به خردورزی حاکمان ترجمه شده‌است.

۲-۲. امر دینی و ثنای بزرگان دین

همسوی با واحد ساختاری پیشین، نویسندگان به ستایش پیامبران به ویژه پیامبر اسلام و شخصیت‌های دینی پرداخته‌اند. توجه به امر دینی و ثنای بزرگان دین در پایان ستایش خداوند، نشانگر اثرپذیری نویسندگان از سنت دینی‌ای است که همچون گفتمانی جهت‌دهنده عمل می‌کرده، خطیبان و واعظان در ابتدای سخنان خویش آن را مراعات می‌کرده‌اند. حجم این واحد ساختاری در دیباچه‌های مختلف متغیر است. دسته‌ای از دیباچه‌نگاران- بویژه دیباچه‌نگاران سده‌های متقدم‌تر- نظیر غزالی تنها برای ابراز تبعیت خویش از سنن دینی در پایان واحد پیشین، بر پیامبر و خاندان و صحابه‌اش درودی کلی می‌فرستند (۱۳۸۰: ۴/۱) و برخی دیگر آن را با جزئیات بیشتری بیان می‌کنند تا به اهداف ترسیم شده خویش نزدیک شوند.

در میان متون مورد مطالعه، مترجم کلیده‌ودمنه پیشرو نعت تفصیلی رسول اکرم(ص) است. علت این امر را می‌توان بهره‌گیری از این واحد ساختاری در سیاق تقویت گفتمان فکری خویش در باب لزوم اطاعت از پیامبر و جانشینان او و در مرحله بعد، لزوم اطاعت از

حاکم زمان به عنوان جانشین پیامبر دانست. به عبارتی دیگر، نصرالله منشی از این واحد ساختاری به مثابه کارابزاری برای توجیه قدرت سیاسی حاکم بهره برده است. با وجود آن که اغلب دیباچه‌نگاران در این واحد از صفات و القاب نسبتاً مشابهی در نعت پیامبر یاد کرده‌اند اما، همچون واحد پیشین، شماری از آنان توصیف‌ها را متناسب با کلیت دیباچه و یا شرایط زندگی خویش نگاشته‌اند؛ سعدی به موازات ماهیت اخلاقی گلستان، تکیه بیشتری بر ویژگی‌های اخلاقی پیامبر دارد. انتخاب صفت «شفیع» و روایتی که از آن حضرت در پایان این واحد ارائه نموده است (۱۳۹۴: ۵۰) نیز می‌تواند برآیند نیاز به فردی باشد که نزد اتابک وی را شفاعت نماید؛ همان‌گونه که انتخاب صفت «مطاع» برای رسول اکرم آشکارساز دیدگاه او درباب فرمانروای حقیقی است و به گونه‌ای ضمنی اتابکان را به اتخاذ رویکردهای سیاسی پیامبر دعوت می‌نماید. بر این اساس، مصراع «یتیمی که ناکرده قرآن درست» (همان) در نعت آن حضرت، بی‌ارتباط با یتیم شدن نویسنده نیست.

عطاملک جوینی هم در انتخاب واژگان این بخش آگاهانه عمل می‌کند، تا جایی که به نظر می‌رسد گزینش واژگانی همچون «اهل بینش» و «ایثار» برآیند فرامتن سیاسی و اجتماعی این دوره و پیامدهای ناشی از یورش مغولان باشد (۱۳۹۵: ۱ / ۱۷۲-۱۷۳). همان‌گونه که انتساب صفات «وسایط» و «هدایتگری» به انبیای الهی گویای ذهنیت عرفانی محمد بن منور در دیباچه اسرارالتوحید است (۱۳۹۷: ۲/۱).

۳-۲. پرداختن به نهاد قدرت

مؤلفان پس از فاصله گرفتن از امر الهی و امر دینی، رو به سیاست آورده، توجه خود را به نهاد قدرت معطوف کرده‌اند. در واقع، خالقان متون منشور در حرکتی سلسله‌مراتبی، ضمن حرکت از بالا به پایین، به سوی نهاد قدرت به مثابه حلقه وصل آسمان (امر الهی و امر دینی) و زمین (امر سیاسی و اجتماعی) گراییده‌اند. از یک منظر، چنین رویکردی را می‌توان برآیند تلاش برای جاودانه‌سازی اثر خویش از رهگذر تقدیم آن به صاحب‌منصبان

قلمداد کرد. این واحد ساختاری محدود به نویسندگان درباری نمی‌شود و نویسندگانی عرفان‌گرا همچون محمدبن منور (ر.ک: ۱۳۹۷: ۱/ ۸-۱۱) و حتی نجم‌الدین رازی (۱۳۹۱: ۲۶) از صاحبان قدرت در دیباچه‌های خود یاد کرده‌اند. در این میان، کیمیای سعادت را می‌توان یک استثنا تلقی کرد که چه‌بسا علت آن کناره گرفتن غزالی از امور سیاسی در دوره تألیف این اثر باشد.

در این واحد ساختاری معمولاً از القاب تکرارشونده بسیاری استفاده می‌شود که عمدتاً جزء دوم آنها با کلماتی همچون الله، اسلام، ملت و امت همراه است نظیر: ملک الاسلام، امین المله، شرف الامه، ملک بلاد الله و سلطان عبادالله (منشی، ۱۳۹۴: ۸)؛ این رویکرد در سیاق تلاش برای پیوند زدن سلطان و قدرت سیاسی وی به خداوند و دین و در نتیجه، مشروعیت‌بخشی به قدرت وی قرار می‌گیرد و بدین ترتیب، می‌توان یکی از علل اشاره به نهاد قدرت پس از دو قسمت پیشین را همین مسئله دانست.

در این میان، عظاملک جوینی به گونه‌ای متفاوت عمل می‌کند و بدون تکیه بر القاب معهود عربی می‌کوشد القاب و اوصاف جدیدی نظیر «ماده نعمت امن و امان» (۱۳۹۵: ۱/ ۱۷۳) بیافریند. گویی جوینی با کاربست این لقب برای ممدوح، ضمن تشویق غیرمستقیم منکوقاآن به برقراری امنیت در جامعه، با اتخاذ رویکردی آگاهی‌بخشانه، مخاطبان را از وجود ناامنی در این دوره آگاه می‌سازد. او همان‌طور که در ستایش‌نگاری به آثار و نشانه‌های خداوند اشاره می‌کند، به علت آنکه حکومت دنیوی را امتداد حکومت الهی می‌داند، در مدح ممدوح نیز از آثار و نعمت‌های حکومت منکوقاآن یاد می‌کند (همان: ۱۷۴).

در بین دیباچه‌نگاران مورد مطالعه، نصرالله منشی رویکردی متفاوت از دیگران دارد؛ وی پیش از پرداختن به حاکم سیاسی، بخش مفصلی را در سیاق آماده‌سازی ذهن خواننده نسبت به لزوم تشکیل حکومت در ساختار اجتماعی می‌آورد و از این طریق ضرورت امر سیاسی را به خوانندگان گوشزد می‌کند. منشی در این سیاق از ابزارهای مختلفی بهره می‌برد از قبیل برشمردن اقدامات غزنویان، گفتمان دینی (آیات قرآن، احادیث،

شخصیت‌های دینی)، گفتمان خردگرا و منطقی (نظیر تعرف الأشياء بأضدادها) و گفتمان ادبی (نمونه‌های شعری، شگردهای ادبی و روایت‌پردازی) (۱۳۹۴: ۴-۸). این شیوه پس از کلیله و دمنه، تنها در سندبادنامه تکرار می‌شود (ظهیری سمرقندی، ۱۳۸۱: ۳-۴).

رویکرد مترجم کلیله و دمنه در ستودن حاکم سیاسی نیز متفاوت است؛ او در کنار ستایش از بهرامشاه غزنوی، با برقراری پیوندهای بینامتنی متعدد، از حاکمان خردورز و دوران‌دیش یاد می‌کند و به گونه‌ای غیرمستقیم سلطان را به برقراری عدالت و سیاست‌ورزی بیشتر تشویق می‌نماید. تأکید بسیار بر صفت عدالت در دیباچه‌های متونی نظیر اسرارالتوحید و کلیله و دمنه، می‌تواند نشانگر غیاب یا ضعف چنین ویژگی‌ای در جامعه باشد.

موقعیت و تقدم و تأخر این واحد ساختاری در دیباچه‌ها نیز حائز اهمیت است. اغلب دیباچه‌نگاران متون غیرعرفانی مستقیماً پس از ثنای بزرگان دینی به ستودن حاکم سیاسی می‌پردازند و به طور ضمنی اهمیت فراوان این موضوع را در نظام ذهنی خود آشکار می‌کنند و در گام بعد، بر وجود رابطه‌ای مستقیم میان قدرت دینی و قدرت دنیوی صحه می‌گذارند. نمونه کوچک این رویکرد، کاربرست لقب «ظل الله» برای حاکم است. اما، نویسندگانی چون محمدبن منور برای نشان دادن تمایل اندک خود به این واحد ساختاری و شاید با این هدف که تنها برای حفظ اثر خویش، خود را ملزم به مدح صاحب‌منصبان دیده‌اند- ضمن شرح دقیق حوادث نامطلوب روزگار- صرفاً در بخش‌های پایانی دیباچه این افراد را می‌ستایند و عده‌ای همچون سعدی، زیرکانه نام خویش را بر نام حاکم سیاسی مقدم می‌دارند تا بدین گونه مافی‌الضمیر خود را آشکار سازند. محمد بن منور و سعدی، برخلاف آنچه در این بخش عمدتاً مرسوم است، از ارزشمندی اثر خویش غافل نیستند. برای نمونه: «اگر در کل عالم هیچ تحفه‌ای، به نزدیک این دعاگوی بخیر، ازین تحفه بزرگتر و عزیزتر بودی بدان حضرت [...] بر وجه خدمتی آن تحفه فرستادی» (بن منور، ۱۳۹۷: ۱/ ۹). این ویژگی در گلستان به گونه‌ی ضمنی‌تری منعکس شده‌است؛ کاربرست واژگان، عبارات و حتی تشبیهاتی همچون «ذکر جمیل سعدی»، «صیت سخنش»، «همچون شکر» و «کاغذ زر» (سعدی، ۱۳۹۴: ۵۱) و همراه بودن ستایش ممدوح با ذکر ارزشمندی

گلستان در جای جای دیباچه، گویای وجود نگره تفایح نزد سعدی است. یکی از کاربزارهای وی در این بخش، استفاده از حکایت تمثیلی منظوم است. نماد گل خوشبوی هم، ارزشمندی اثر را به خواننده منتقل می‌نماید (همان). با این همه، این واحد ساختاری را پیش چشم داشته‌است.

از دیگر تفاوت‌های شاخص در این واحد ساختاری وجود دو رویکرد متباین در ستودن صاحبان قدرت است که می‌تواند واقعی بودن یا نبودن این ستایش‌ها را آشکار سازد. مؤلف اسرارالتوحید، به سبب وجود صفاتی از قبیل «برهان طریقت» نزد ابوسعید ابی‌الخیر، وی را از طریق همین صفات و القاب محدود می‌ستاید (بن منور، ۱۳۹۷: ۳/۱)؛ اما از حاکم سیاسی با القاب متنوعی یاد می‌کند که می‌تواند نشانگر غیر واقعی بودن آنها باشد (همان: ۸).

در همین سیاق، می‌توان بخشی از این واحد ساختاری در دیباچه تاریخ جهانگشا را نوعی ضدمدح قلمداد کرد؛ به عبارتی دیگر، به نظر می‌رسد نویسنده در جملات: «باد شمشیر آبدارش آتش در خرمن دشمن خاکسار انداخته [...]، مخالفان از خوف ب‌أس و سطوت او شراب و بیل چشیده، دست سیاست و هیبت او چشم فتنه را به میل کشیده» (جوینی، ۱۳۹۵: ۱/۱۷۴) و رای ستایش منکوقاآن، در پی ارائه اطلاعاتی در باب سرکوب مخالفان از جانب ممدوح و اشاره ضمنی به آشفتگی‌های دوره‌ی وی بوده‌است.

۴-۲. عامل انگیزشی

یکی از واحدهای ساختاری قابل تأملی که دیباچه‌نگاران به آن توجه داشته‌اند، اشاره به عوامل و نیروهای انگیزه‌بخشی است که نویسندگان را به نگاشتن اثر ترغیب می‌کنند. در میان دیباچه‌های واکاوی‌شده، فراگردی صعودی در کارکرد این نیروها دیده می‌شود. در دیباچه‌های اولیه همچون کیمیای سعادت، این عوامل انگیزه‌بخش از نویسندگان، تألیف اثری را درخواست می‌کنند و مؤلفان به راحتی این درخواست را می‌پذیرند (ر.ک: غزالی، ۱۳۸۰: ۹/۱). البته عزلت‌گزینی نویسنده کیمیای سعادت در اواخر عمر، در نگارش

این بخش از دیباچه مؤثر بوده، باعث شده‌است تا وی با وجود وفاداری به این واحد ساختاری، به گونه‌ای گذرا به آن پردازد.

در متون دوره‌های بعد، نویسندگان به گونه‌ای ابتکاری خواسته‌ی عوامل انگیزشی را رد می‌کنند. در مقابل، آن اشخاص و نیروها با الحاح فراوان، نویسندگان را به خلق اثر برمی‌انگیزند. اما، در هر صورت، نویسندگان همیشه کنش نوشتن را انجام می‌دهند.

اگر سه واحد ساختاری پیشین یعنی امر الهی، امر دینی و امر سیاسی را به مثابه واحدهای ساختاری مفروض و از پیش آماده‌ی قلمداد کنیم که بنا به ماهیت‌شان چندان مجالی برای هنرنمایی مؤلف فراهم نمی‌آورند، می‌توان این واحد ساختاری را نخستین عرصه‌ی خلاقیت و هنرنمایی مؤلفان متناسب با ماهیت متن و توانایی ادبی‌شان دانست؛ سعدی بر مبنای ماهیت روایی گلستان، از شگردهایی همچون روایت‌پردازی، گفت‌وگو، مناظره، تمثیل، حکایت، مقوله‌های زمان و مکان، پردازش شخصیت، توصیف و موارد دیگر در خلال دیباچه بهره می‌برد تا عوامل انگیزشی‌ای که به نظر می‌رسد تعلق به جهان خارج ندارند، واقعی به نظر آیند.

در عمده‌ی دیباچه‌ها نظیر کیمیای سعادت، کليلة و دمنه، تاریخ جهانگشا و گلستان عامل انگیزشی در قالب شخصیت انسانی نمود یافته‌است. اما، در اسرارالتوحید - با وجود عبور سریع نویسنده از این بخش - عامل انگیزشی به دو بخش شخصیت انسانی و نیروی الهام‌بخش درونی تقسیم می‌شود: «حادثه‌ی فضل ربّانی در درون این بیچاره پدید آمد و داعیه‌ی استدعای مریدان بر آن باعث و مخصوص گشت که جمعی ساخته شود در مقامات و احوال و آثار جدّ خویش [...]» (محمد بن منور، ۱۳۹۷: ۵/۱). اشاره به عوامل انگیزشی درونی از قبیل «هاتف سعادت» و «ملهمی از ورای غیب» محدود به اسرارالتوحید نمی‌شود و حتی در شماری از متون دیگر از قبیل مرزبان‌نامه (وراوینی، ۱۳۸۹: ۱۹-۲۱) و سندبادنامه (ظهیری سمرقندی، ۱۳۸۱: ۱۶-۱۸) نیز به چشم می‌خورد.

براساس پنج دیباچه مورد مطالعه و با توجه به سایر دیباچه‌های متون منشور فارسی،

عوامل انگیزشی انسانی را می‌توان به سه طبقه صورت‌بندی کرد:

الف) دسته‌ای در جایگاه پایین‌تری نسبت به نویسنده قرار می‌گیرند؛ این دسته بیشتر در دیباچه‌های عرفانی یا تعلیمی - اخلاقی دیده می‌شوند که در آن مریدان یا عامه مردم تقاضای تألیف اثری آموزش‌گرا دارند؛ همچون کیمیای سعادت، اسرارالتوحید و کشف‌المحجوب.

ب) دسته‌ای نیز هم‌رتبه و هم‌شان نویسنده و از دوستان وی هستند؛ در دیباچه‌های گلستان (سعدی، ۱۳۹۴: ۵۳-۵۴) و تاریخ جهانگشا (جوینی، ۱۳۹۵: ۱/ ۱۷۵) این ویژگی دیده می‌شود و گویی تعلق گلستان به حکایت‌پردازی باعث شده تا این عامل به شیوه‌ای مفصل و ادبی‌تر مطرح گردد و تعلق تاریخ جهانگشا به حوزه تاریخ باعث یادکرد مختصر از این عامل شده است. همچنین، رویکرد جوینی و سعدی در این واحد ساختاری متفاوت از یکدیگرست. سعدی برای توجیه روی آوری به امر نگارش، گفت‌وگو و مناظره‌ای را با مصاحبش سامان می‌دهد؛ اما، جوینی با توجه به درونمایه تاریخی اثر خویش، به توصیف آشفته‌گی‌های زمانه بسنده می‌کند.

پ) تعدادی از عوامل انگیزشی، صاحبان قدرت سیاسی از جمله شخص شاه، حاکم و وزرا هستند و مقام بالاتری نسبت به نویسنده دارند. این رویکرد در دیباچه‌های کلیده‌ومنه (نصرالله منشی، ۱۳۹۴: ۲۶) و بخشی از روضه‌الصفا (میرخواند، ۱۳۸۰: ۱/ ۷-۸) دیده می‌شود.

اوج این واحد ساختاری در میان دیباچه‌های مطالعه شده، در گلستان دیده می‌شود. سعدی از طریق تضمین چندین بیت، ضمن نصیحت مخاطبان، به آنان القا می‌کند که تصمیم به گوشه‌نشینی گرفته‌است؛ در حالی که اشاره به «گفته‌های پریشان»، «پریشان‌گویی»، «زبان بریده» و «زبان در حکم بودن» (۱۳۹۴: ۵۳) نشان می‌دهد که احتمالاً کناره‌گیری وی به مثابه مخالفت با جریان سیاسی حاکم است؛ زیرا «در شرایط جنگی حمله‌ی مغول و شرایط ناپایدار صلح، گویا هرگونه سخن گفتن از این مسائل خوشایند دربار نبوده‌است» (شمیسا، ۱۳۹۲: ۵۴).

همچنین، اطلاعاتی کلی‌ای که مصنف گلستان درباره این عامل انگیزشی ارائه می‌دهد و در آن تنها به قدیم بودن این دوستی اشاره می‌کند (سعدی، ۱۳۹۴: ۵۳) می‌تواند نشانه‌ای دیگر از وجود نداشتن آن در جهان واقعیت باشد؛ زیرا نام و هویت این شخص و جایگاه اجتماعی یا سیاسی‌اش مشخص نیست و صرفاً از او با عنوان «یکی از دوستان» (همان) یاد می‌شود. شباهت لحن و شیوه سخن گفتن سعدی و دوستش، جملات آهنگین، تضمین بیت‌های مختلف، کاربرد تلمیح‌های گوناگون و... از جانب هر دو و نیز مطابقت نداشتن زمان نگارش اثر (اردیبهشت ماه) با زمان رسیدن انگور، نشانه‌های دیگری از بر ساخته بودن این روایت‌اند. گویی سعدی پیش از درخواست دوستش نیز در پی راهی برای تخلید نام خود یا فرستادن «برگ عیشی به گور خویش» بوده‌است و این روایت را تنها برای دنباله‌روی از سنن دیباچه‌نگاری و ایجاد دیباچه‌ای زیباتر پردازش کرده‌است.

در باب تاریخ جهانگشا نیز شاید بتوان گفت عبور سریع مؤلف از این دوستان می‌تواند نشانگر انتزاعی و خیالپردازانه بودن آنان باشد؛ اگر چنین نباشد باید در این میان جوینی دلیلی داشته باشد که نام اشخاص طالب نگارش این تاریخ را - که از قضا از حامیان حکومت نیز هستند - نهفته گذارد.

۵-۲. چشم‌انداز تألیف متن

در هر اثری نویسنده خود را ملزم می‌دارد تا هدف از نگارش اثر را در دیباچه شرح دهد و خواننده را از آن آگاه سازد. معمولاً چشم‌انداز دیباچه‌نگاران شامل موضوعات کلی و تکراری می‌شود؛ همچون بقای نام خود، حفظ عرفان حقیقی و جلوگیری از نابودی آن به سبب شرایط نامساعد اجتماعی، کسب خشنودی خداوند و دعای خیر مخاطبان، نصیحت کردن، بی‌نصیب نماندن عوام و موارد دیگر (ر.ک: بن‌منور، ۱۳۹۷: ۱ / ۵-۷)؛ (سعدی، ۱۳۹۴: ۵۶-۵۷) و (جوینی، ۱۳۹۵: ۱ / ۱۷۶).

در این بین، دیباچه‌نگارانی که متون پیشینیان را ترجمه کرده‌اند یا تحریر دوباره‌ای از آنها ارائه نموده‌اند، هدف از این رویکرد را جلوگیری از نابودی متن ترجمه یا

بازتحریر شده می‌دانند و معتقدند نگارش اولیه کاستی‌هایی داشته است (منشی، ۱۳۹۴: ۲۵) و (بن منور، ۱۳۹۷: ۶/۱). این دسته معمولاً برای اقناع بیشتر خوانندگان، با ایجاد واحد جداگانه‌ای با عناوینی نظیر «دیدگاه نویسنده نسبت به متون پیشین»، آن‌ها را نقد می‌کنند و کاستی‌ها و گاه جوانب مثبت‌شان را آشکارا برمی‌شمارند. رویکردی که در دیباچه‌های سندبادنامه (ظهیری سمرقندی، ۱۳۸۱: ۱۹-۲۰) و مرزبان‌نامه (وراوینی، ۱۳۸۹: ۲۰-۲۱) نمود یافته‌است.

همچنین، وجه اشتراک دیباچه‌های متون ترجمه‌شده و متون عرفانی و اخلاقی در این زمینه، تأکید بر بی‌رغبتی مردم نسبت به زبان عربی یا تسلط نداشتن آنان بر این زبان است، به گونه‌ای که غزالی هدف از نگارش کیمیای سعادت را شرح اخلاط کیمیای سعادت ابدی و چگونگی رسیدن به آن برای عوام پارسی‌گو می‌داند؛ چرا که آنان از مطالعه احیاءالعلوم و جواهر القرآن ناتوانند (۱۳۸۰: ۸/۱-۵). همین رویکرد درباره نصرالله منشی نیز مصداق می‌یابد.

در این میان، سعدی علاوه بر ذکر اهدافی کلی برای تألیف گلستان، چشم‌اندازهای دیگری را هم برمی‌شمارد؛ نظیر ایجاد «نزهت» و «فسحت» در ناظران و حاضران (۱۳۹۴: ۵۴). از سویی دیگر، با توجه به نصایح فراوانی که در گلستان به دست می‌دهد، می‌توان استدلال نمود که وی با نگارش متن خویش، ضمن تبعیت از اصل بهره‌گیری از ادبیات برای تبیین مسائل اخلاقی، نگارش این متن را به سبب حوادث ناگوار حمله مغول و پیامدهای گوناگون اخلاقی و اجتماعی آن، نوعی ضرورت اجتماعی می‌دانسته‌است.

جوینی نیز همچون سعدی، علاوه بر ذکر اهداف کلی، با اختصاص دادن بخش مفصلی از دیباچه به شرح فواید دینی و دنیوی تألیف تاریخ جهانگشا، انگیزه‌های ویژه خود را از نگارش اثر بیان می‌نماید. به نظر می‌رسد کارکرد این بخش علاوه بر آگاهی‌بخشی به مخاطبان و تشویق آنان به فرمانبرداری، در سیاق توجیه و اقناع بیشتر خواندگانی باشد که از درک وقایع سهمگین این دوران تاریخی عاجزند. زیرا او فواید دینی تاریخ جهانگشا را پی بردن صاحب‌نظران منصف و «پاکیزه‌گوهر» به عامل اصلی علل بروز حوادث جهان،

یعنی حکمت خداوند می‌داند (۱۳۹۵: ۱۸۴/۱) و فواید دنیوی‌اش را آگاهی مخاطبان از قدرت لشکر مغول و تأیید آن از جانب قضا و قدر می‌داند (همان: ۱۸۹). بنابراین، قسمت عمده‌ای از این اثر حاصل شرایط اجتماعی و تلاش نویسنده‌ای است که می‌کوشد از این طریق وضعیت سیاسی و اجتماعی قرن ۷ ه.ق را برای خوانندگان روشن سازد.

۶-۲. تبیین اوضاع اجتماعی

در این بخش که مؤلفان سعی می‌کنند تا پاره‌ای از شرایط جامعه و زمانه خویش را برای مخاطبان شرح دهند، همچون دیگر واحدهای ساختاری، پیوندی میان اوضاع جامعه و موضوع بنیادین متن برقرار می‌شود و بدین گونه دیباچه‌نگاران همچنان تابع آن ساختار سایه انداخته بر دیباچه‌نگاری ادبیات فارسی باقی می‌مانند. البته، رویکرد مؤلفان در میزان و چگونگی پرداختن به این بخش، متفاوت با یکدیگرست. در دیباچه‌های عرفانی از این شرایط به مثابه ابزاری برای توجیه لزوم نگاشتن اثر استفاده شده‌است. محمد بن منور با توصیف مفصل شرایط نیک گذشته، مخاطبان را قانع می‌سازد که در این دوران نیازی به تألیف اثر درباره ابوسعید نبوده‌است (۱۳۹۷: ۱/ ۳-۴). اما، در ادامه و در چندین قسمت به طور ویژه به حمله غز، فتنه خراسان و حوادث میهنه و شرایط نامساعد اجتماعی پس از آن اشاره می‌کند که طی آنها بیشتر آثار شیخ ابوسعید فراموش شده‌است و بدین گونه نگارش اسرارالتوحید را ضروری می‌داند (همان: ۴-۵). در متنی همچون کلیله و دمنه با ماهیتی سیاسی، مترجم در سیاق برقراری گونه‌ای تناسب میان دیباچه و موضوع متن، علاوه بر توصیف اوضاع قرن ششم ه.ق (منشی، ۱۳۹۴: ۹-۱۰) ویژگی‌هایی از دوره‌های دیگر را نیز، ضمن ارائه تاریخچه این متن بیان می‌کند که فصل مشترک همه آنها برقراری آرامش و امنیت در جامعه به سبب عدالت‌ورزی صاحب‌قدرتانی است که پیش از این کلیله و دمنه را خوانده‌اند. اما، در تاریخ جهانگشا، از آن رو که سرشتی تاریخی دارد و در آن داده‌های سیاسی و اجتماعی فراوان است؛ دیباچه متناسب با درونمایه تدوین شده‌است و عطاالملک جوینی سعی می‌کند تا در نقاط زیادی از دیباچه اطلاعات مفصلی را در باب شرایط

مختلف این دوره به دست دهد (۱۳۹۵: ۱/ ۱۷۵-۱۷۷) و به طور خاص به شرح حمله مغولان، نحوه نگرش خود و توجیه آن به طرق گوناگون بپردازد (همان: ۱۸۶-۱۹۴). او برای بیان بهتر شرایط عصر، دست به مقایسه می‌زند و از طریق تقابل دوگانه‌ای که میان روزگار گذشته و دوره خود ایجاد می‌کند و با کنار هم آوردن واژگانی متضاد که تناسب آوایی دارند، شرایط موجود را-که به نظر می‌رسد عامل اصلی آن حمله مغول است- توصیف می‌نماید (همان: ۱۷۵-۱۸۰). از جمله کارابزارهای مهمی که در این بخش جوینی را از مظان اتهام مغولان دور نگاه می‌دارد، می‌توان به نسبت دادن علت وقوع همه حوادث ناگوار این دوران به «گردش گردون دون»، استشهاد به آیات و احادیث، تضمین تعدادی از ابیات و... اشاره کرد (همان). البته واکاوی فرامتن سیاسی و تاریخی تقویت‌کننده این دیدگاه است که توصیفات این بخش، همگی حاصل اعمال مغولان است (میرباقری فرد و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۹۷-۲۰۳).

در این بخش، رویکرد سعدی از دیگران متمایز شده است و او با هوشمندی بسیار، شاید به عللی چون بیم جان یا هر عامل دیگری، به گونه‌ای کلی و با نوعی کدگذاری از پریشانی روزگار خود و حوادث مهم آن دوره گلایه می‌کند. به نظر می‌رسد مصنف گلستان به سبب مشکلات احتمالی‌ای که پس از نظم بوستان برایش رخ داده، تمایلی به وصف مستقیم شرایط زمانه ندارد و بر همین مبنا تنها از طریق واژه‌هایی دلالت‌مند و خاص همچون «فتنه»، «آسیب دهر» و «مأمن» بودن فارس از وجود امنیت در شیراز که حاصل پرداخت خراج به مغولان است یاد می‌کند (۱۳۹۴: ۵۲).

در میان متون تحلیل شده، این واحد ساختاری تنها در دیباچه کیمیای سعادت وجود ندارد. مطابق با منابع و تألیفات، غزالی مدتی طولانی در دربارهای مختلف زیسته است و با سفر به مناطق گوناگون، اطلاعات بسیاری درباره احوال سیاسی و اجتماعی این دوران دارد؛ اما، در دیباچه اثرش اشاره خاصی به این واحد ساختاری نمی‌کند. به نظر می‌رسد علت این امر، علاوه بر گرایش نویسنده به عزلت‌گزینی و دوری از اجتماع در پانزده سال پایانی عمرش، ناشی از تمایل به تألیف اثری اخلاقی باشد که در پرتو محدود نبودن به

دوره زمانی خاصی، تمام خوانندگان را به کار آید و فارغ از شرایط زمانه، در جهت بهبود رفتار انسان‌ها، اندرزهایی کلی به آنان ارائه کند (۱۳۸۰: ۱/۱-نوزده).

نکته درنگ‌انگیز در این واحد آن است که تقریباً اغلب نویسندگان نسبت به شرایط عصر خویش گلایه‌مندند و نهان یا آشکارا از آن انتقاد می‌کنند. چه‌بسا بتوان انتقادهای یادشده را برون‌داد کمال‌گرایی انسان به طور عام دانست؛ به عبارتی دیگر، شرایط چه مساعد باشد و چه نباشد، آدمی نسبت به شرایط پیشین احساس مطلوب‌تری دارد و نسبت به زمانه خود و آینده خوش‌بین نیست. این موضوع را می‌توان از منظری روانشناختی نیز نگریست و آن را به مثابه یکی از مکانیزم‌های دفاعی روان انسان برای تحمل وضعیت موجود دانست. از آن‌جا که اغلب دیباچه‌ها در دوره‌ای پدید آمده‌اند که حادثه مهمی در جامعه رخ داده‌است نظیر یورش مغولان، فتنه غز و...، شاید بتوان گفت که نویسندگان این دوران پرآشوب، احساس می‌کردند بهترین راه برای آموزش غیرمستقیم به حاکمان و دعوت آنان به پرهیز از جنگ، تولید آثار فرهنگی و تقدیم آنها به دربار بوده‌است.

۲-۷. فعالیت‌های مؤلف و ساختارشناسی متن

یکی از پرتغییرترین واحدهای دیباچه‌های واکاوی شده، از حیث میزان توجه و درنگ بر آن، الگوی ساختاری «توصیف فعالیت‌های مؤلف» است. مؤلف هر دیباچه خود را موظف می‌داند تا در اثنای مقدمه بخشی از فعالیت‌های قبلی‌اش در زندگی، مطالعات پیشین و نیز اقدامات خود در تألیف متن را شرح دهد. اگر متن، ترجمه یا بازنویسی شده باشد، دیباچه‌نگار خود را ملزم می‌دیده تا از مطالعات پیشین و روندی که طی کرده تا به بازنویسی و ترجمه آن متن نائل آید، سخن بگوید و بدین طریق ضمن بیان اشراف و آگاهی خویش، خواننده را به مطالعه متن ترغیب نماید. نصرالله منشی از طریق توصیف پیشینه زندگی خویش، مطالعاتی که داشته و بزرگداشت و احترام در یادکرد از خواجه‌اش، به گونه‌ای ضمنی مقام خود و متن خود را نزد مخاطبان بالا می‌برد. کاربست امثال و اشعار نیز در رسیدن به این هدف مؤثر بوده‌است (۱۳۹۴: ۱۷). حتی بهره‌گیری از واژگان خاص

گفتمان دینی نظیر «آیات براعت و معجزات صناعت» (همان) جایگاه این متن را در ذهن خوانندگان تعالی می‌بخشد.

او در ادامه با ذکر تاریخچه تألیف و ترجمه کلیله و دمنه ارزش آن را به خوانندگان یادآوری می‌نماید. البته ذکر این پیشینه دقیق می‌تواند حاکی از اعتراف ضمنی نصرالله منشی به گردآوری اثر و دخالت نداشتن در محتوای آن باشد. گویی یکی از علل اشاره به نحوه پدید آمدن این اثر، دغدغه مترجم درباب برخورد قهری صاحبان قدرت با وی به علت ماهیت سیاسی تعلیمی اثر بوده و وی با اشاره به نحوه برخورد حاکمان خردمند سرزمین‌های مختلف نسبت به آموزه‌های کلیله و دمنه، در حقیقت به گونه‌ای ناملموس ممدوح خویش را از مخالفت با آن بازداشته‌است.

محمدبن منور نیز در جاهای مختلفی از دیباچه به شرح پیشینه متن خود و چگونگی تألیف آن پرداخته‌است (۱۳۹۷: ۱/ ۶-۳). تا جایی که اتخاذ رویکرد تألیفی از جانب وی و تأکیدات مکرر بر بررسی دقیق منابع، به همدلی بیشتر خوانندگان با نویسنده در پذیرش داده‌ها منجر می‌شود؛ خاصه اینکه وی در آن دوره پر آشوب، نهایت تلاش خود را برای انتقال مطالب صحیح به کار بسته، بدین ترتیب، خوانندگان به خطاهای احتمالی وی در نقل داده‌ها به دیده تسامح می‌نگرند.

عده‌ای از دیباچه‌نگاران به اقتضای شرایطی که در خلال آن، متن خویش را تولید کرده‌اند، علاوه بر توصیف عملکرد خود، توجیهی هم برای آن می‌آورند. سعدی در سیاق توجیه کم شدن فعالیت‌های ادبی‌اش، به گونه‌ای غیرمستقیم به دو توجیه سیاسی (ترس از برخورد درباریان و پشیمان شدن خویش) و هنری (بلندی مقام ممدوح و کم‌ارزشی متون خود) تمسک جسته‌است که به نظر می‌رسد انگیزه اصلی همان علت نخستین باشد (۱۳۹۴: ۵۶).

عطاالملک جوینی هم در سیاق توجیه ضعف‌های تاریخ جهانگشا ضمن نقل روایتی از امام علی (ع)، به اجتناب ۱۰ ساله خویش از تحصیل و روی‌آوری به مشاغل درباری اشاره می‌کند و برای اقناع بیشتر و ایجاد همدلی خوانندگان، امثال و ایباتی را تضمین می‌کند

(۱۳۹۵: ۱/ ۱۸۰-۱۸۱). او در جهت پرهیز از بروز هرگونه انتقاد از جانب مردم و نهاد قدرت در باب محتوای اثر، از دو شیوه بهره می‌برد؛ اول آن که منبع بخشی از وقایع روایت شده را سخنان معتبران و مقبول‌قولان می‌داند و در جایی دیگر با تضمین دو بیت، به متناسب بودن سخنان خویش با شرایط اجتماعی و سیاسی روزگار اعتراف می‌کند (همان: ۱۸۳).

واحد «ساختارشناسی متن و شیوه‌های تألیف آن» نیز یکی از واحدهای پرتکرار در دیباچه‌های مختلف است که معمولاً نویسندگان به صورت مستقیم و یا غیرمستقیم به آن اشاره می‌کنند. می‌توان به گونه‌ای آن را جزئی از همین واحد نیز به حساب آورد. در این بخش نویسنده خود را ملزم می‌داند تا مطابق با برنامه‌ای از پیش تعیین شده، بخشی از فرآیند نگارش، ترجمه یا بازنویسی اثر را برای خوانندگان شرح دهد و بدین ترتیب نمای کلی اثر و اجزای سازنده آن را در دیباچه به تصویر بکشد. این الگوی ساختاری در دیباچه‌های کلیده‌ودمنه و گلستان به طور جداگانه وجود دارد و در اسرارالتوحید در اثنای «بیان فعالیت‌های خود» مطرح شده است. حتی می‌توان واحد فهرست‌بندی اثر را که در دیباچه‌های کیمیای سعادت و اسرارالتوحید رعایت شده، جزئی از همین بخش تلقی کرد. اشاره به تقسیم‌بندی مفصل در کیمیای سعادت، گویای تلاش نویسنده برای نگارش اثری آموزشی و برنامه‌ریزی قبلی وی در این باره است تا خواننده ضمن کسب اطلاع در باب اشراف نویسنده بر موضوع، به خواندن اثر راغب شود.

۸-۲. جهان‌بینی مؤلفان

بجز دیباچه‌های کلیده‌ودمنه و تاریخ جهانگشا که در آن‌ها کمتر اشاره‌ای به شناخت انسان و جهان‌بینی مؤلفان شده است؛ در شماری از دیباچه‌ها نظیر اسرارالتوحید و گلستان در اثنای واحدهای دیگر- به ویژه تحمیدیه‌نگاری- به این دو مبحث پرداخته می‌شود و در مقدمه کیمیای سعادت بخش مفصلی به آن اختصاص می‌یابد. به سبب آن که در تعدادی از دیباچه‌های دیگر متون منشور نظیر سندبادنامه (ظهیری سمرقندی، ۱۳۸۱: ۲۱-۲۳) و

کشف‌المحجوب (هجویری، ۱۳۹۳: ۱۳-۱۴) و... این واحد مستقلاً یا در آمیخته با واحدهای دیگر آمده، می‌توان با اتخاذ رویکردی فراگیر، آن را یکی از الگوهای ساختاری دیباچه‌ها تلقی کرد. این بخش در برخی دیباچه‌ها محدود به وصف آدمی شده و در تعدادی دیگر معطوف به توصیف آدم و جهان هستی است.

دیدگاه نویسندگان درباب دو موضوع هستی‌شناسی و شناخت انسان، به میزان زیادی محصول گرایش‌های دنیوی یا معنوی آنان است. از آنجا که نویسندگان متون کیمیای سعادت، اسرارالتوحید و کشف‌المحجوب در پی آموزش شیوه‌های صحیح زندگی و هدایت خوانندگان هستند؛ هستی‌شناسی و انسان‌شناسی آنان عمدتاً بر پایه دین و معنویات است. غزالی ضمن باور به تشکیل شدن وجود انسانی از دو بخش جسم و روح، ارزش وی را به سبب وجود روح ربانی می‌داند و در تفسیری که در باب بهشت ارائه کرده‌است، بهشت را فارغ از بهره‌های جسمی و مادی، دیدن جمال خداوندی می‌داند (۱۳۸۰: ۴/۱).

محمد بن منور در دیباچه اسرارالتوحید به تقسیم‌بندی جهان به دو بخش ظاهر و باطن قائل می‌شود که طی آن، آگاهی از حضور اولیاءالله منجر به روی آوری مردم به عالم باطن می‌گردد. او در برشمردن نعمت‌های الهی، بیشتر به آفرینش جهان بویژه حضرت آدم و همسرش تأکید می‌کند و به طور خاص آفریده شدن وی توسط خداوندی حکیم در مدنظرش است که این دقت از محتوای معنوی اثر نشأت می‌گیرد (۱۳۹۷: ۱/۱-۳).

در میان دیباچه‌نگاران مورد مطالعه، می‌توان سعدی را در موضوع شناخت انسان استشنا تلقی کرد؛ زیرا وی بیش از دیگران به توازن میان دو بعد وجود انسانی تأکید می‌ورزد و هیچ بخش از وجود انسان را بر دیگری برتری نمی‌دهد. در همان جمله ابتدایی دیباچه در کنار اشاره به فرمانبرداری و شکرگزاری آدمی نسبت به خداوند، به «تقصیر» و گناهکاری او هم اشاره می‌نماید (۱۳۹۴: ۴۹).

۹-۲. دعانگاری

در این واحد ساختاری که در تمام دیباچه‌ها مراعات شده‌است و عمدتاً در پایان آنها آمده، نویسندگان همچنان خود را موظف به تبعیت از الگوهای دینی در ختم سخن می‌دانند. بخشی از دیباچه‌نگاران دغدغه‌چندانی برای نوآوری در این بخش ندارند و با تکرار دعا‌های فارسی و عربی متداول، آن را به پایان می‌رسانند و دسته‌اندکی که عمدتاً دیباچه‌های نوآورانه‌ای خلق کرده‌اند، در نگارش دعا‌های جدید و متناسب با موضوع اثر تلاش کرده‌اند. البته، هر دیباچه‌نگاری سعی می‌کند تا بر مبنای رویکرد دنیوی یا معنوی خویش این بخش را بنگارد. برای نمونه، گرایش غزالی به اخلاق و معنویات در این قسمت انعکاس یافته‌است. علاوه بر استفاده از اصطلاحات خاص عرفانی و دینی نظیر «نیت»، «ریا»، «توفیق» و «معاملات»، رویکرد آموزشی نویسنده منجر می‌شود تا غزالی خوانندگان را به طور غیرمستقیم از ریاکردن برحذر دارد و مشوق همراهی گفتار با کردار در آنان باشد (۱۳۸۰: ۹/۱) یا (ر.ک: محمد بن منور، ۱۳۹۷: ۸/۱).

نصرالله منشی در قسمت‌های مختلفی از این واحد یاد می‌کند و در پایان مدح ممدوح به ذکر دعاهایی با مضامین مادی و معنوی برای جاودانگی بهرامشاه، گشوده شدن درهای دین و دنیا و گسترش سرزمین‌های اسلامی می‌پردازد و از خداوند برتری ممدوح بر دیگر شاهان را می‌خواهد (۱۳۹۴: ۱۴). آرزوی وجود دائمی عدالت و رحمت شاه، در این بخش همچنان گمانه‌زنی‌ها را در زمینه رفتارهای نه‌چندان عادلانه ممدوح تقویت می‌کند. در دیباچه گلستان نیز آوردن موضوع برقراری امنیت شیراز در بخشی از دعاها- به مثابه گونه‌ای از داده‌های تاریخی سیاسی- از نوآوری‌های سعدی در این واحد تلقی می‌شود: «ایزد تعالی و تقدس خطه پاک شیراز را به هیبت حاکمان عادل و همت عالمان عامل تا زمان قیامت در امان سلامت نگه دارد» (۱۳۹۴: ۵۲).

در میان دیباچه‌های مطالعه شده، عظاملک جوینی کمترین توجه را به این واحد دارد. او برای تبعیت از الگوی متداول دیباچه‌نگاری، تنها با یک جمله که در انتهای دیباچه

آورده، به گونه‌ای ضمنی همه وقایعی را که پیش از این توضیح داده‌است به خداوند وامی‌گذارد: «إن الله تعالی لخبیر بصیر» (۱۳۹۵: ۱/۱۹۴).

۳- نتیجه‌گیری

درنگ در متون منثور فارسی نشان می‌دهد که این متون دارای ساختار سه‌گانه‌ای هستند که در قالب دیباچه، پیکره و خاتمه نمود می‌یابد. اما، دیباچه‌ها به مثابه بخشی از این ساختار سه‌بخشی، می‌توانند ساختار مشخص و ملموسی داشته باشند. بر اساس پژوهش حاضر، می‌توان گفت که دیباچه‌های پنج اثر منثور مورد مطالعه (که افزون بر آنها، به دیباچه‌های متون دیگری نیز اشاره شد) طبق الگوی ساختارمند واحدی تکوین یافته‌اند که با وجود تفاوت در ژانر، تفاوتی در ساختار کلان استخراج شده آنها رقم نمی‌خورد و صرفاً برخی از سازه‌های شکل‌دهنده به ساختار، متناسب با ایستارهای ذهنی نویسنده، چشم‌انداز اثر و برخی عوامل فرامتنی یا درون‌متنی دیگر، قبض و بسط می‌یابند. الگوی ساختاری یاد شده مرکب از ۹ سازه است که می‌توان آن را به دیگر آثار منثور فارسی نیز تسری داد و چنان‌که ملاحظه شد، در برخی دیگر از آثار که موضوع این پژوهش نبوده‌اند نظیر کشف‌المحجوب، سندبادنامه، مرصاد العباد، تاریخ روضه‌الصفاء و دیگر آثار، این سازه‌های ۹گانه نمود یافته‌اند و همچون نیرویی جهت‌دهنده به نویسندگان در آفرینش دیباچه‌ها عمل کرده‌اند. از منظری ساختارگرایانه‌تر، می‌توان سازه‌های دیباچه‌ها را در سه سازه کلان با عنوان «دیگری»، «خود»، «دیگری» خلاصه کرد؛ بدین معنا که در دیباچه‌های مطالعه شده، مؤلفان ابتدا به «دیگری» پرداخته، به ستایش خداوند، بزرگان دین و نهاد قدرت اشاره کرده‌اند، سپس به سوی «خود» گراییده، در ذیل این سازه کلی، به نحوه پدیدآوری متن، عامل انگیزتاری، بیان شرایط اجتماعی، تشریح فعالیت‌های خود و تعریف چشم‌انداز متن و بیان جهان‌بینی خود پرداخته‌اند و بدین ترتیب، در هسته مرکزی این سازه جای گرفته‌اند؛ در نهایت و در حرکتی دورانی، با بازگشت به «دیگری»، برای دیگری، دعا نگاشته، دیباچه را به پایان رسانده‌اند. بدین ترتیب، می‌توان از وجود ساختاری واحد در دیباچه‌نگاری فارسی

سخن گفت؛ مسئله‌ای که در وهله بعد می‌تواند بستر ساز پیش کشیدن «زیرگونه» ای در درون یک گونه کلان ادبی باشد و به عبارتی روشن‌تر، می‌توان دیباچه‌نگاری را زیرگونه وابسته به گونه‌های کلان موجود در سنت ادبی فارسی قلمداد کرد که طبق سازوکاری هنجارمند تکوین می‌یابد. از سوی دیگر، وجود ساختاری واحد در ژرف ساخت دیباچه‌های متون منثور فارسی به معنای آن بوده که نویسنده متن منثور با چارچوبی محدود و از پیش تعیین شده و نه با گستره‌ای وسیع و فراخ در دیباچه‌نگاری مواجه بوده که می‌بایست در درون همین چارچوب مفروض به هنرنامه‌ی و ابتکار ادبی دست یازد، مسئله‌ای که ضمن به چالش کشیدن توانایی‌های ادبی مؤلفان، میزان توانمندی هنری و ابداع ادبی آنان در درون یک قالب چارچوب‌مند را آشکار می‌ساخته‌است. تردیدی نیست که میزان قوت و ضعف زیبایی‌شناختی هر دیباچه در قیاس با دیباچه‌های مشابه در درون یک ژانر و گونه مشخص قابل سنجش و ارزشیابی است و با توجه به آنکه در پژوهش حاضر تلاش گردید تا دیباچه‌ها از ژانرهای مختلفی گزینش شوند تا تسری‌پذیری ساختار احتمالی حاکم بر آنها شناسایی شود بنابراین، مجال قیاس زیبایی‌شناختی دیباچه‌های مورد مطالعه فراهم نیست؛ با وجود اینها، از میان دیباچه‌های مطالعه شده، متناسب با ماهیت نوع ادبی اثر، دیباچه گلستان سعدی موفقیت زیبایی‌شناختی و قوت کمی و کیفی بیشتری نسبت به دیگر دیباچه‌ها داشته‌است. دامنه این نظرگاه درباره آثار مطالعه شده را می‌توان با انجام پژوهش‌های گسترده‌تر به کل تاریخ ادبیات فارسی تعمیم داد و ضمن واکاوی متون متعدد دیگر، این نظرگاه را به مثابه قاعده حاکم بر ساختار دیباچه‌های شاعران و نویسندگان در تاریخ ادبیات فارسی قلمداد کرد.

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. اسکولز، رابرت. (۱۳۹۳). *درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات*. ترجمه فرزانه طاهری. چ. ۳. تهران: آگاه.
۲. ایگلتون، تری. (۱۳۸۸). *پیشدرآمدی بر نظریه‌ی ادبی*. ترجمه عباس مخبر. چ. ۵. تهران: نشر مرکز.
۳. بساک، حسن. (۱۳۹۹). «سبک‌شناسی دیباچه‌ها و تحمیدیه‌های متون نثر سبک عراقی». *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. سال ۱۳. شماره ۲. پیاپی ۴۸. صص ۱-۲۲.
۴. جوینی، عظاملک. (۱۳۹۵). *تاریخ جهانگشا*. براساس نسخه محمد قزوینی. به اهتمام احمد خاتمی. ج ۱. چ. چهارم. تهران: علم.
۵. الحر العاملی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۴). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. ج ۷. چ ۲. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام لإحياء التراث.
۶. رازی، نجم‌الدین. (۱۳۹۱). *موصدالعباد*. به اهتمام محمد امین ریاحی. چ. پانزدهم. تهران: علمی و فرهنگی.
۷. سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۹۴). *گلستان*. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی. چ. دوازدهم. تهران: خوارزمی.
۸. شمیسا، سیروس. (۱۳۹۲). «علت سکوت سعدی». *سعدی‌شناسی*. دوره ۱۶. صص ۵۲-۶۰.
۹. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج ۳. ب ۱. چ. هفتم. تهران: فردوس.
۱۰. ظهیری سمرقندی، محمد. (۱۳۸۱). *سندبادنامه*. مقدمه، تصحیح و تحقیق از محمدباقر کمال‌الدینی. تهران: میراث مکتوب.
۱۱. غزالی، محمد. (۱۳۸۰). *کیهیمای سعادت*. به کوشش حسین خدیو جم. ج ۱. چ. نهم. تهران: علمی و فرهنگی.
۱۲. قزوینی، میرزا محمد. (۱۳۳۲). *بیست مقاله قزوینی (از مقالات تاریخی و انتقادی و ادبی)*. با مقدمه عباس اقبال. ج ۲. چ. دوم. تهران: کتابفروشی ابن سینا.
۱۳. منشی، نصرالله. (۱۳۹۴). *کلیله و دمنه*. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی. چ. چهل و یکم. تهران: امیرکبیر.

۱۴. منور، محمد بن. (۱۳۹۷). *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید*. به تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگه.
۱۵. میرباقری فرد، علی اصغر. غلامحسین شریفی، حسین آفاحسینی، اسحاق طغیانی، محمود براتی، محمدرضا نصر اصفهانی. (۱۳۹۳). *تاریخ ادبیات ایران* ۲. چاپ دوم. تهران: سمت.
۱۶. میرخواند، محمد. (۱۳۸۰). *تاریخ روضه‌الصفاء*. تصحیح و تحشیة جمشید کیان‌فر. ج ۱. تهران: اساطیر.
۱۷. نصراللهی، یدالله و آهیخته، فرشته. (۱۴۰۰). «معماری سازه‌های زبانی در نثر دیباچه متون کهن (نگاه زبان‌شناختی به دیباچه چند متن کهن فارسی)». *پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت*. دانشگاه تهران. سال ۱۰. شماره ۱. صص ۱۵۵-۱۷۷.
۱۸. وراوینی، سعدالدین. (۱۳۸۹). *موزبان‌نامه*. به کوشش خلیل خطیب رهبر. ج. پانزدهم. تهران: صفی‌علیشاه.
۱۹. هجویری، علی بن عثمان. (۱۳۹۳). *کشف‌المحجوب*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات از محمود عابدی. ج. نهم. تهران: سروش.